

Olczak, Stanisław K.

Szkoły parafialne w archidiakonacie wrocławskim w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII wieku

Studia Płockie 9, 155-162

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław K. Olczak

SZKOŁY PARAFIALNE W ARCHIDIAKONACIE WŁOCŁAWSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVI I PIERWSZEJ XVII WIEKU

Zagadnienie szkolnictwa parafialnego na terenie archidiakonatu wrocławskiego, jak i całej diecezji kujawskiej i pomorskiej, nie posiada swego bardziej szczegółowego opracowania. Za podstawę badań do niniejszego elaboratu posłużą źródła kościelne, które stanowią akta wizytacji kanonicznych kościołów i parafii. Dla wybranego okresu czasu, to jest dla drugiej połowy XVI i pierwszej XVII stulecia, w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku znajdują się szczególnie przydatne w naszych badaniach dwie księgi, które pozwolą uchwycić szkolnictwo parafialne w dwu przekrojach. Pierwsza księga zawiera akta wizytacji dokonanej raz w roku 1582 przez delegatów Hieronima Rozrażewskiego i po raz drugi przez niego samego w roku 1584. Druga księga obejmuje akta wizytacji z lat 1639—1642 przeprowadzonej przez Sebastiana Grotkowskiego, delegata biskupa Macieja Łubieńskiego. Dla badanego okresu jest jeszcze trzecia księga wizytacji dokonanej w latach 1625/26 przez biskupa Andrzeja Lipskiego¹. Ze względu na zawarte w niej fragmentaryczne informacje o szkołach, służyć ona będzie jedynie jako uzupełnienie dwu poprzednio wymienionych. Ten pierwszorzędnej wagi rodzaj źródła do badań nad szkolnictwem parafialnym, jaki stanowią akta wizytacji Rozrażewskiego i Łubieńskiego, podobnie jak i w ogóle tego rodzaju księgi, zawiera wśród opisów kościołów i parafii informacje na temat nauczycieli, ich uposażenia, budynków szkolnych, a także — choć raczej sporadycznie — dane o uczniach i programie nauczania. Jakkolwiek w wielu wizytacjach, tak i w wymienionych, są luki w przekazywaniu informacji o szkołach, łatwo dowieść, że wynikają one z niedokładnego sporządzenia przez skrybę akt poszczególnych parafii mimo nawet stosowania kwestionariusza, w którym wyszczególniony jest prawie zawsze obiekt szkoły. Zatem luki o szkołach w wizytacjach nie muszą oznaczać wcale braku szkoły². Treść jak i forma przekazanych o szkołach informacji także jest różnorodna, często bardzo zdawkowa. Dlatego z zasady wszystkie dane zawarte w aktach wizytacyjnych informujące o istnieniu w danej parafii jakiegokolwiek bądź elementu składowego szkoły (np. budynek szkolny, uposażenie), zostały uznane za stwierdzające jej funkcjono-

¹ Archiwum Diecezjalne we Włocławku: sygn. 5(69) Rok 1582, 84 (cyt.: ADWł. 5); sygn. 13(74) Rok 1639—42 (cyt.: ADWł. 13); sygn. 8(72) Rok 1625/26 (cyt.: ADWł. 8).

² S. K. Olczak, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku* (w świetle wizytacji kościelnych), Lublin 1978, s. 25—39 (cyt.: Olczak, *Szkolnictwo*); tenże, *Wizytacja Rozrażewskiego jako źródło do badań nad szkolnictwem parafialnym* (arch. Bibl. Muz, t. 40 (1980) s. 183—190) cyt.: Olczak, *Wizytacja Rozrażewskiego*.

wanie. I na odwrót, chyba że dodatkowe przesłanki podane przez wizytatorów nie pozwalają na podjęcie takiego wniosku³.

Zakrojony teren badawczy od strony kościelnego podziału administracyjnego w ciągu omawianego czasu ulegał zmianom. Problem ten nie stanowi przedmiotu rozważań. Archidiaconat wrocławski przyjęty został w granicach, jakie mu wyznacza wraz z podziałem na 6 dekanatów wizytacja Łubieńskiego z lat 1639—1642. A zatem dekanat raciański, który podczas wizytacji Rozrażewskiego w latach 1582 i 1584 wchodził prawdopodobnie w skład archidiaconatu kruszwickiego, został objęty w niniejszym artykule⁴.

Pierwszy i najważniejszy problem związany z zagadnieniem szkolnictwa parafialnego a całkowicie niezbadany w archidiaconacie wrocławskim, dotyczy przede wszystkim sieci szkół parafialnych. W literaturze przedmiotu w stosunku do badanego terenu został wyrażony pogląd, że w połowie XVI w. nastąpił upadek szkolnictwa. W początkowych latach rządów biskupa Rozrażewskiego (1581—1600) jedna szkoła miała przypadać na 2—3 parafie. Znacznie jeszcze gorzej miała się przedstawiać sytuacja w pomorskiej części diecezji. Takiemu stanowi rzeczy miał sprzyjać szybki rozwój protestantyzmu z jednej strony, z drugiej zubożenie katolików na sprawy nauczania⁵. A oto jak przedstawia się sieć szkolna w świetle akt wizytacji Rozrażewskiego z roku 1584, które informacje o szkołach przekazują niemal dla wszystkich zwizytowanych parafii (dla 95⁰/₀).

TAB. 1. SIEĆ SZKÓŁ PARAFIALNYCH WEDŁUG WIZYTACJI Z 1584 R.

Dekanat		ogółem zwizytowa- nych pa- rafii*	z informacją o szkole			bez infor- macji o szkole
			jest szkoła	brak szkoły	razem	
brzeski		25	21	2	23	2
radziejowski		20	18	1	19	1
raciański		14	12	2	14	—
razem	w liczbach bez- względnych	59	51	5	56	3
	w %		91	9	100	

* w tabeli nie zostały uwzględnione zwizytowane parafie (po 2 z każdego dekanatu), w których kościoły były okupowane przez protestantów.

³ ADWł. 5 k. 25 v, 180, 229 v.; ADWł. 13 k. 363, 584, ...; por. także Olczak, Szkolnictwo, j.w.

⁴ ADWł. 13: Wizytacja Łubieńskiego wydziela w archidiaconacie wrocławskim 6 dekanatów: brzeski, izbicki, kowalski, nieszawski, radziejowski i służewski; ADWł. 5: Wizytacja Rozrażewskiego do archidiaconatu wrocławskiego zalicza dekanat brzeski i radziejowski, natomiast dekanat raciański wchodzi raczej w skład archidiaconatu kruszwickiego; zob. także S. Librowski: Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, t. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji, „Arch. Bibl. Muz.” 8 (1964) s. 37.

⁵ S. Librowski, Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas. „Arch. Bibl. Muz.” T. 11: (1965) s. 215, 216.

Jak wynika z obliczeń tabelarycznych, w archidiaconacie wrocławskim w roku 1584 ponad 90% parafii posiadało szkoły. Do otrzymanej liczby bezwzględnej 51 szkół należy jeszcze dodać szkołę katolicką z Kościelnej Wsi, funkcjonującą tu pomimo okupacji kościoła przez protestantów. W Siniarzewie natomiast protestanci, w których posiadaniu był także tamtejszy kościół, pobili nauczyciela katolickiego i wyrzucili ze szkoły⁶. Miejscowości, w których szkoły nie funkcjonowały, to wsie: Chalno, Sadlno, Straszewo, miasto Włocławek oraz przedmieście Dybowo. W czterech z nich wizytator stwierdził także vacat plebanów i brak budynków plebańskich. Niezrozumiałe jest natomiast niefunkcjonowanie szkoły w mieście — siedzibie biskupa. Być może, że w pewnej mierze tłumaczyć można ten fakt obecnością pobliskiej szkoły katedralnej⁷.

Jeśli idzie o wizytację przeprowadzoną w roku 1582 przez delegatów biskupa Rozrażewskiego, ze względu na brak w niej informacji dla prawie 50% zwizytowanych parafii, trudno na jej podstawie sądzić o liczbie funkcjonujących szkół⁸. Uwzględniając jedynie parafie, dla których zostały przekazane informacje o szkołach, odsetek parafii ze szkołami wynosi 72%. Porównując poszczególne miejscowości, dla których w 1582 r. i w dwa lata później zostały przekazane informacje o szkole, zauważamy przybycie jednej szkoły (Orle), ale i sytuację odwrotną, ubytek jednej szkoły (Chalno)⁹. Trudno więc na tej podstawie twierdzić, że szkół w przeciągu dwu lat przybyło 17% parafii w wyniku działalności na tym polu biskupa Rozrażewskiego. Różnica w uzyskanych odsetkach pochodzi raczej z braku informacji o szkołach w wizytacji wcześniejszej. Z drugiej strony, zarówno w oparciu o wizytację z roku 1582, jak i tym bardziej z 1584, nie da się utrzymać stwierdzenie, że w początkowych latach rządów biskupa Rozrażewskiego w diecezji kujawskiej i pomorskiej, na terenie archidiaconatu wrocławskiego jedna szkoła przypadała na 2—3 parafie.

Niepełne informacje o szkołach zawarte w księdze wizytacji biskupa Andrzeja Lipskiego z lat 1625/26 (są informacje dla 26 parafii na 47 opisanych) nie pozwalają także z większą dokładnością uchwycić sieć szkolną w tym okresie. Jeśli się jednak uwzględni tylko liczbę parafii, dla których zostały przekazane informacje o szkole, odsetek parafii ze szkołami sięga 88%. Zachodzi jednak obawa, na ile wynik ten jest prawdziwy ze względu na brak informacji o szkołach dla 43% zwizytowanych. Pewne jest natomiast, że w latach 1625—1626 funkcjonowały co najmniej na tym terenie 23 szkoły¹⁰.

A oto jak przedstawia się sytuacja szkół parafialnych na omawianym terenie w 14 lat później, pozwoli nam ujrzeć księga wizytacji biskupa Łubieńskiego z lat 1639—1642. Pomijając w tej księdze zwizytowane dwie filie i tyleż kościołów zajętych przez protestantów, informacje o szkole zostały

⁶ ADWł. 5 k. 187 v, 190 234; Zestaw szkół czynnych, zob. Olczak: Wizytacja Rozrażewskiego, przypis 12.

⁷ ADWł. 5 k. 177, 248, 236, 297, 215 v, 184 v, 209, 111 v, 112, 264, 268.

⁸ Olczak, Wizytacja Rozrażewskiego.

⁹ ADWł. 5 k. 4 v, 232, 5 v, 177.

¹⁰ ADWł. 8 Szkoły funkcjonujące: k. 8 (Raciążek), 18 (Zbrachlin), 20 (Lubanie), 26 (Ostrowite), 38 (Kowal), 47 (Smiłowice), 56, 56 v (Łanięta), 60 (Lubień, Pierowa Wola), 62 (Przedecz), 64 (Radziejów), 68 (Bronisław), 71 (Byczyna), 76 v (Bytoń), 79 (Kaczewo), 83 (Służewo), 86 v (Rzeczca), 105 v (Straszewo), 113 v (Bądkowo), 118 v, 119 v (Koneck), 117 v (Łowiczek), 121 (Mąkoszyn), 130 (Osięciny); Brak szkół: k. 101 (Grabie), 124 (Swierczyn), 125 v (Izbica).

TAB. 2. SIEĆ SZKÓŁ PARAFIALNYCH WEDŁUG WIZYTACJI Z LAT 1639—1642

Dekanat		ogółem zwizyto- wanych	z informacją o szkole			bez infor- macji o szkole
			jest szkoła	brak szkoły	razem	
brzeski		11	8	3	11	—
izdebski		9	6	1	7	2
kowalski		14	8	5	13	1
nieszawski		10	8	2	10	—
radziejowski		14	9	4	13	1
służewski		9	7	—	7	2
razem	w liczbach bez- względnych	67	46	15	61	6
	w %		75	25	100	

przekazane dla 61 parafii na 67 zwizytowanych, co stanowi 91⁰/₀¹¹. Ewentualna pomyłka w obliczeniach zatem może być niewielka.

Jak wynika z tabeli, sytuacja od strony sieci szkolnej najlepiej przedstawiała się w dekanacie służewskim, gdzie wszystkie 7 parafii, dla których zostały przekazane informacje o szkołach, szkoły posiadało. Gorzej było w dekanacie kowalskim, w którym na 13 parafii szkół nie było w 5, co stanowi 38⁰/₀ (miasto Chodecz, wsie: Grabkowo, Pierowa Wola, Smiłowice i Wistka). Funkcjonowały one natomiast podczas wizytacji w roku 1584¹². Porównując poszczególne miejscowości, dla których zarówno w 1584 jak i 1639 zostały

¹¹ ADWł. 13 (filie:) s. 158 (Roszki), 763 (Przypust), (kościół zajęte przez protestantów): 256 (Boniewo), 717 (Zakrzewo), (brak informacji), 315 (Kłótno), 442 (Mąkoszyn), 623 (Połajewo), 444 (Orle), 629 (Służewo), 671 (Straszewo).

¹² ADWł. 13. Szkoły funkcjonujące w dek. brzeskim: s. 31—32 (Brześć), 128, 130 (Dębno), 76, 79 (Kłóbia), 154 (Kościelna Wieś), 62, 65 (Kruszyn), 88, 91 (Lubraniec), 139—140 (Osięciny), 221, 224, 229—230 (Włocławek); w dek. izbickim: s. 432 (Brdów), 453 (Chalno), 412 (Izbica), 425 (Lubotyń), 439—440 (Modzerowo), 468 (Świerczyn); w dek. kowalskim: s. 323, 325 (Białotarczek), 359—360, 363 (Bienna), 387—388 (Chocień), 312, 315 (Kłóbką), 288, 290, 292 (Kowal), 337, 339—340 (Lubień), 330—332 (Łanięta), 249—350 (Przedecz); w dek. nieszawskim: s. 816—817 (Bobrowniki), 821 (Chelmica), 797—798 (Lubanie), 730, 740—743, 750—752 (Nieszawa), 775—776, 778, 781 (Raciazek), 835—836 (Szpetal Dolny), 804 (Zbrachlin), 827 (Zaduszni); w dek. radziejowskim: s. 535 (Broniewo), 543, 546—547 (Bronisław), 563—564 (Byczyna), 593 (Bytoń), 599 (Kaczewo), 555 (Krzywosądza), 606, 608—609 (Piotrków Kuj.), 488, 497, 502 (Radziejów), 584 (Witowo); w dek. służewskim: s. 716 (Bądkowo), 668—669 (Chlewiska), 659 (Grabie), 686, 688 (Koneck), 699, Łowiczek), 647 (Ostrowąż), 704—705 (Swinarzewo). Brak szkół w dek. brzeskim: s. 112, 215 (Lubomin), 169, 171 (Wieniec), 102 (Zgłowiączka); w dek. izdebskim: s. 474—475 (Sadlino); w dek. kowalskim: s. 377 (Chodecz), 306—307 (Grabkowo), 343—344 (Pierowa Wola), 394 (Smiłowice), 398 (Wistka); w dek. nieszawskim: s. 829 (Ostrowite), 786 (Słońsk); w dek. radziejowskim: s. 516—517 (Chelmce), 625 (Ostrowo), 526 (Piaski), 577 (Płowce). Por. ADWł. 5 k. 169—169 v, 149 v, 164, 186, 208 v.

przekazane informacje o szkołach, daje się stwierdzić, że brak szkoły pokrywa się tylko w jednym przypadku (Sadlno). Ubytek szkół natomiast dostrzegalny jest w 13 parafiach, założenie nowych jedynie w dwóch (Włocławek, Chalno)¹³. Stąd potwierdzenie na otrzymane w tabelach wyniki, że z czasem nastąpił spadek ilości szkół.

Porównując z kolei sieć szkół parafialnych w archidiaconacie włocławskim (w r. 1584 — 91% i 1639 — 75%) z innymi przebadanymi terenami Rzeczypospolitej, zauważyć można pewne podobieństwo. I tak w niektórych sondażowo przesłyszonych dekanatach z diecezji krakowskiej w końcu XVI w. odsetek parafii ze szkołami sięgał 95%. W wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w początkach XVII w. wynosił 93%. W archidiaconacie pszczyńskim tej diecezji, najbardziej wysuniętym na zachód Polski, tak wysoki odsetek parafii ze szkołami trwał także w latach 1640—1641. Natomiast w archidiaconacie poznańskim zmniejszył się on do 65%. Przyczyny takiego stanu rzeczy na terenie Wielkopolski dopatrywać się należy w dużej mierze w nasileniu względnie osłabieniu ruchu protestanckiego. Rywalizacja bowiem pomiędzy katolikami a protestantami szczególnie widoczna w archidiaconacie pszczyńskim, stwarzała pobudkę do działalności jednych i drugich na polu szkolnictwa, brak jej, stagnację i zubożenie¹⁴. Analogicznie mogła się przedstawiać sytuacja w archidiaconacie włocławskim. Stąd w 1639 r. notowany jest niższy odsetek parafii ze szkołami na tym terenie o 16% w stosunku do roku 1584. W którym dokładniej czasie proces ten nastąpił, jeszcze nie wiadomo, jakkolwiek pewne jest, że sprawy szkół parafialnych były przedmiotem obrad synodu diecezjalnego w roku 1598 jak i w 1641¹⁵.

Aby mogła funkcjonować szkoła, konieczny był do tego nauczyciel. A oto jak w świetle wizytacji włocławskich przedstawia się ta grupa ludzi działających na terenie archidiaconatu włocławskiego w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII stulecia. Na określenie nauczyciela wizytatorzy zarówno z 1584 jak i 1639 r. używają różnych terminów. Najczęściej w księdze Rozrażewskiego występuje określenie „magister scholae”, księdze Łubieńskiego z kolei „rector scholae”. Z pewnością oba terminy są zamienne podobnie zresztą jak i „ludimagister”, a nawet „minister scholae”, jakkolwiek może nie zawsze. Na przykład w 1639 r. wizytator określił nauczyciela w Kowalu terminem „minister scholae”, uczynił jednak przy tym wzmiankę, że nauczyciel ten studiował na Akademii Krakowskiej. Zatrudnił go tu być może biskup Tylicki, którego własnością prywatną była ta miejscowość i który również wybudował tu budynek szkolny¹⁶. Z kolei użyty przez wizytatorów termin „baccalaureus” oznacza zapewne stopień uniwersytecki, jaki uzyskał nauczyciel. Termin ten jest użyty w wizytacji Rozrażewskiego i Łubieńskiego 6 razy. Odnosi się jedynie do nauczycieli w miastach takich jak Nieszawa, Radziejów, Brześć Kuj., Raciążek i Służewo, a więc do miejscowości, które jak i Kowal były siedzibami dziekanów. Wizytator z 1582 r. stwierdził ponadto, że w Radziejowie „bacca-

¹³ ADWl. 5 k. 177, 248, 268; ADWl. 13, s. 229, 453, 470.

¹⁴ Olczak, Szkolnictwo, s. 41—54.

¹⁵ Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae. Collegit et edidit Z. Chodyński, Varsoviae 1890, s. 87—151; Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae eiusdem ad summam collectae (...). Curantibus plerique Sacerdotibus Posnaniensibus aeditae, t. 2, Posnaniae 1883, s. 73, 75, 78.

¹⁶ ADWl. 13, s. 292.

laureus" to „vir doctus", a w Służewie „eruditus", co rzeczywiście świadczy o posiadaniu przez nich większej wiedzy¹⁷.

Wizytatorzy notują również, że nauczyciele byli żonaci (uxorati). W księdze z roku 1582, 1584 mamy pięć tego rodzaju wzmianek, z roku 1639 — 3¹⁸. Stwierdzenia te przeczą dotychczasowej opinii wyrażonej przez S. Kota, że nauczyciele w tym czasie żyli w stanie bezżennym¹⁹. Nauczyciele mieli także często do pomocy kantorów, których zazwyczaj sami opłacali. Dla drugiej połowy XVI w. mamy w wizytacji 7 na ten temat wzmianek, dla pierwszej połowy XVII wzmianek 9²⁰.

W oparciu o wizytacje wrocławskie trudno jest określić pochodzenie terytorialne, a jeszcze trudniej pochodzenie społeczne omawianej grupy ludzi. Na ten temat posiadamy zaledwie kilka luźnych informacji. Jedyne raz w 1639 r. wizytator zaznaczył — że w Radziejowie „baccalaureus discretus N. a Sędzin"²¹, przez co podkreślił jego chłopskie pochodzenie. W siedmiu opisach parafii wizytacje (1584 i 1639) podają obok imienia nauczyciela jego miejsce pochodzenia. Wśród wymienionych miejscowości (w tym 3 miasta) 6 było zlokalizowanych na terenie samego archidiakonatu wrocławskiego, jedna w diecezji płockiej²². Z kilku zaledwie zanotowanych wzmianek nie sposób wyciągnąć jakichkolwiek bądź bardziej ogólnych wniosków na ten temat.

Jeśli idzie o morale nauczycieli, jedynie wizytacja Rozrażewskiego czyni na ten temat zaledwie kilka uwag chwalcąc ich słowami: „satis dignus", „diligens", „laudabilis absolvit divinum officium" i raz stwierdzając, że w Pięrowej Woli „rector scholae concubinam fovet"²³.

Budynki szkolne to kolejne interesujące nas zagadnienie związane ze szkolnictwem parafialnym. Używając terminu budynek szkolny, ma się na uwadze przede wszystkim dom szkolny, w którym nauczyciel mieszkał i zarazem prowadził w nim zajęcia z chłopcami. Zaczniemy od ukazania stanu zachowania budynków szkolnych, o czym najczęściej informują wizytatorzy, dzieląc je na dobre, nieodpowiednie, spalone i bez określenia ich stopnia użyteczności z równoczesnym także zaznaczeniem liczby parafii, w których wizytatorzy stwierdzili brak tegoż budynku.

W naszych rozważaniach chodzi przede wszystkim o ukazanie budynków szkolnych użytecznych i nie nadających się do zamieszkania. Z tabeli wynika jedynie, że domy szkolne użyteczne to w pierwszym rzędzie te, które umieszczone są w kolumnie jako dobre. Do tej grupy zostały zaliczone wszystkie bowiem domy, które wizytatorzy określili jako „bonae", „commodae", „reparatae", „muratae", „novae". Najbardziej interesują nas szkoły nowo wybudowane. Cztery przypadki notuje wizytacja Rozrażewskiego (Bądkowo, Ko-

¹⁷ ADWł. 5 k. 10, 19v, 123v, 193v; ADWł. 13 s. 502, 750.

¹⁸ ADWł. 5 k. 17, 23, 26, 28, 143; ADWł. 13 s. 130, 332, 363.

¹⁹ S. Kot, Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI—XVIII w., Lwów 1912, s. 16.

²⁰ ADWł. 5 k. 7v, 23, 141, 169, 230, 233, 235; ADWł. 13 s. 32, 65, 315, 332, 288, 599, 616, 688, 798.

²¹ ADWł. 13, s. 502.

²² ADWł. 5 k. 217 (Ostroważ — „Stefanus a Myślborzyce" z diecezji płockiej), 180 (Kościelna Wieś — „Andreas a Grabowo"); ADWł. 13 s. 332 (Łanięta — „Sebastianus natus in Łanięta"), 363 (Błenna — „Albertus Chodecensis"), 412 (Izbica — „Michael Radziejoviensis"), 440 (Modzerowo — „Stanislaus de Grzegorzew"), 502 (Radziejów — „discretus N. a Sędzin").

²³ ADWł. 5 k. 12v, 19v, 123v, 164, 245.

TAB. 3. BUDYNKI SZKOLNE W ŚWIETLE WIZYTACJI Z ROKU 1584 i 1639

Wizytacja	stan zachowania budynków szkolnych				brak budynków szkolnych	brak danych	razem
	dobry	nieodpowiedni	spalony	bez określenia			
1584	13	13	2	14	3	11	56
1639	7	8	2	23	12	9	61

neck, Nieszawa, Osiećiny) oraz pięć wizytacja z 1639 r. (Osiećiny, Bobrowniki, Bronisław, Radziejów i Koneck). Dorzucmy do tej liczby dwie miejscowości (Osiećiny, Kowal), o których jako o nowych mówi wizytacja z 1625 r.²⁴ Zatem na terenie archidiakonatu włocławskiego w czasie niespełna 60 lat, zostało wzniesionych co najmniej 11 domów szkolnych (w tym w Osiećinach trzy). Dysponując zapewne niepełną liczbą powstałych wówczas nowych budynków szkolnych, nie sposób stwierdzić, czy była to na owe czasy liczba duża, czy nie. Ważne, że problem budowy domów szkolnych był wtedy aktualny. Do budynków szkolnych użytecznych należy zaliczyć wszystkie te budynki, o których istnieniu mówi wizytacja bez określenia ich stanu zachowania. Musiały one nie wyróżniać się lepszym wyglądem od innych domów w danej miejscowości, jak i nie wzbudzać troski wizytatora o ich obecny los.

Do grupy budynków szkolnych o nieodpowiednim stanie zachowania zaliczone zostały te, które wizytatorzy określili jako „ruinosae”, „putridae”, „exiguae”, „desolatae”. Budzą się jednak wątpliwości, czy wszystkie budynki szkolne ujęte w tabeli jako nieodpowiednie były w jakimś stopniu użyteczne, względnie już nieużyteczne. I tak na przykład w mieście Izbicy w 1584 r. szkoła była „putrida”, ale zamieszkała nie tylko przez nauczyciela, lecz i kantora. W dekrete wizytacyjnym biskup nakazał ten dom zreperować, a nie odbudować. W Sadlnie, gdzie „domus scholae deterior”, nauczyciela nie było. Być może, że jego nieobecność uzależniona była od stanu zachowania budynku szkolnego, który prawdopodobnie nie nadawał się do zamieszkania. Identyczną sytuację w tej miejscowości spotykamy 60 lat później. W r. 1639 wizytator bowiem stwierdził, że szkoła nie tylko „desolata”, ale i „sine tecto”²⁵. Z grupy budynków, których w tabeli stan został określony jako nieodpowiedni, wyłączone zostały w odrębną kolumnę spalone („ignem compsumptae”, „combustae”). Należy je zaliczyć raczej do grupy stwierdzającej brak budynków szkolnych. Drewniane wówczas z reguły domy na wsiach jak i w miastach — w tym i szkoły — zazwyczaj kryte słomą paliły się doszczętnie. Dwa takie wypadki notuje wizytacja z r. 1584 i tyleż z 1639. Podobny los spotkał szkołę w Osiećinach, którą jednak — jak stwierdza wizytacja z 1639 r. — pleban odbudował. Z bardziej trwałego materiału wybudowana była szkoła w Brześciu Kuj., o której jedynie jako o murowanej mówi wizytator z r. 1639²⁶.

Brak budynku szkolnego przy kościele nie zawsze świadczył o niefunkcyj-

²⁴ Tamże, k. 18, 21, 23v, 181v; ADWł. 13 s. 139v, 543, 497, 686; ADWł. 8 k. 130v, 38v.

²⁵ ADWł. 5 k. 233—233v, 248; ADWł. 13 s. 475.

²⁶ ADWł. 5 k. 152 (Kłóbka), 177 (Chalno); ADWł. 13 s. 425 (Lubotyń), 669 (Chlewiska), 139 (Osiećiny), 31 (Brześć Kuj. — szkoła murowana).

nowaniu szkoły w danej parafii. Nauczyciel mógł mieć dom zastępczy, w którym mieszkał i nauczał. Wizytacje włocławskie również dają nam na to dowody (z 1584 — 6 i tyleż z 1639). Były to: plebania, dom plebański dla służby, dom wikarego, szpital, domy wieśniaków²⁷. Trafiły się także wypadki, że budynek szkolny był zajęty przez osoby postronne. Na przykład w roku 1584 w Bytoniu w szkole mieszkał wikary, w Zbrachlinie kmieć, zaś w 1639 r. w Kłobi ogrodnik, w Lubominie i Grabiach plebani²⁸.

Ostatni problem, jaki chcemy poruszyć, dotyczy uczniów i programu nauczania. Wizytacje niewiele na ten temat wnoszą informacji. Z przekazanych kilku notek wynika, że do szkół uczęszczali chłopcy w liczbie od kilku do kilkudziesięciu, nawet 50 (we Włocławku, 1639 r.). Częściej jednak występują określenia „pauci”, „non sunt multi”²⁹. W wizytacjach stwierdza się całkowity brak informacji na temat nauki dziewcząt. Jeśli idzie o program, chłopcy oprócz służby liturgicznej byli nauczani czytania, pisania, początków arytmetyki, a szczególnie pacierza i katechizmu, które głośno recytowali w niedziele w kościele przed i po mszy św. W ten sposób uczyli szersze grono wiernych³⁰.

Reasumując, należy stwierdzić raz jeszcze, że sieć szkolna w archidiecezji włocławskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. kształtowała się analogicznie jak i na innych terenach polskich. Jak wykazują wstępne badania nad szkolnictwem parafialnym omawianego archidiecezji dla XVIII stulecia, nastąpił niemal całkowity zanik szkół. W dalszych dociekaniach na ten temat chodziłoby o uchwycenie okresu i przyczyn zaniku szkół parafialnych. Problem ten, jak wiele innych zasygnalizowanych w niniejszym elaboracie, czeka na dalsze badania.

²⁷ ADWł. 5 k. 207v—208 (Wistka), 152 (Kłóbka), 231v (Bytoń), 209 (Słońsk), 204 (Zbrachlin), 215—215v (Straszewo); ADWł. 13 s. 387 (Chocień), 425 (Lubotyń), 564 (Byczyna), 584 (Witowo), 669 (Chlewiska), 705 (Swinarzewo).

²⁸ ADWł. 5 k. 231v, 204; ADWł. 13 s. 79, 112, 115, 659.

²⁹ ADWł. 13 s. 229 (Włocławek), 65 (Kruszyn — „pauci”), 292 (Kowal — „non sunt multi”), 32 (Brześć Kuj. „non multum”); ADWł. 5 k. 19v (Służewo — „multi”), 24 (Barcin — 7).

³⁰ ADWł. 5 k. 228; ADWł. 13 s. 502, 750. Por. także Olczak, Szkolnictwo, s. 127 i n.